

AZƏRBAYCAN RUHANİLİYİNDƏ ŞUŞADAKI MƏSCİDLƏRİN VƏ İMANLI İNSANLARIN YERİ. (“QARABAĞNAMƏLƏR” əsasında)

“Qarabağnamələr”in obyektiv, müqayisəli tənqidi təhlili göstərir ki, Azərbaycan türk-müsəlman ruhaniliyinin XVIII-ci əsrin II yarısından sonrakı müxtəlif mərhələlərində Qarabağ xanlığının yaradıcılarının, Şuşanın məscid və din xadimlərinin, hacılarının, etiqadlı insanların özünəməxsus yeri olmuşdur.

Şübhəsiz ki, bu məsələdə xanlığın yaradıcısı və onunla birlikdə olan şəxslərin həyata baxışları, iman sahibi olmaları, yaşam prinsipləri, dinə və onun əsas əhkamlarına olan münasibətləri mühüm rol oynamışdır. “Qarabağnamələr”də yazıldığına görə bu xanlığın əsasını qoyan qədim türk tayfalarından olan sarıçalı Pənahəli xan və onun övladları, “Vətəni sevmək də imandandır “ əxlaqına sahib olan el və obaları (1,33) davranış və yaşamlarında, hətta haqq dünyasına qovuşduqda halallıq prinsipinə əməl etmişlər. Mənbələrdə göstərilir ki, Pənahəli xan Şirazda “...allahın rəhmətinə” getdikdən sonra nəşini böyük hörmətlə gətirib vəsiyyətinə görə əsasını qoyduğu Bayat, Şahbulaq qalası və ya Şuşa şəhərində deyil, Ağdamda İmarət adlanan yerdə dəfn etmişdilər. Bunun səbəblərindən bəhs edərkən “Qarabağnamələr”də yazılır ki, *“Mərhum Pənahəli xan az bir müddət Kərim xanın paytaxtı olan Şirazda qaldıqdan sonra acəli çatıb Şirazda allahın rəhmətinə getdi. Vəsiyyətinə əsasən onun cənazəsini böyük hörmətlə Qarabağa gətirib, indi Ağdam adı ilə məşhur olan, özünün halal mülkündə dəfn etdilər. Allah ona rəhmət eləsin”* . (1,48; 2,120; 4,23-24; 5,125; 6,218; 9,323)

Mənbələr göstərir ki, bu yerlər qədimdən Pənahəli xanın ata-babalarına məxsus olmuş və onlar “...Cavanşir eli içində çörəkli, adlı-sanlı və məşhur adamlar olmuşlar”. İbrahimxəlil ağanın “... Ağdamda bağı və hasar divarı, Arasbar və Araz kənarındakı mülkü, mal-qarasının otlaq və yataqları, yaylaqda “İbrahimxəlil qalağı” adı ilə məşhur olan bir imarəti” olmuşdur. İbrahim xanın bu yaylağı bəzi mənbələrdə “Qalaq yaylağı” kimi göstərilmişdir (1, 31; 4, 14-15; 6, 209).

M.C. Cavanşir yazır ki, Pənahəli xanın əcdadı “...Araz çayının sahilində, Bəhmənli kəndinin yaxınlığında Ala qarğa oymağında yaşayan Məhəmmədxan adlı birisi Ceyran dərindən qayrılmış perqament üzərində yazılan bir qəbaləyə əsasən Kürəkçay, Kür, Araz, Əlicəçay və Göyçə gölü arasındakı... Qarabağ torpaqlarından müstəqil surətdə istifadə edərək, hələ öz sağlığında oranı üç oğlu arasında bölüşdürülmüşdü” (2, 158-159; XVI-XVII yüzillərdə Qarabağın etno-siyasi durumu üçün bax:12).

M.M. Xəzani “Kitabi-tarixi Qarabağ” adlı əsərində Mehdiqulu xanın evində bu torpaqların onlara məxsusluğu haqqında Səfəvi şahlarından Şah Süleymanın (1666-1694) 1672-ci ildə verdiyi fərmanın olduğunu yazmışdır (5, 105). Bundan başqa fərmanda onların necə nəfər süvari qoşunun başçısı olması, məvacibi haqqında da məlumat verilmişdir. “İbrahim Sultan Budaq Sultan oğlu Cavanşir adına ki, hakimi-ali-Cavanşir və Otuziki müxatib (Birinə söz söyləyən, xitab edən-B.Ə.) olub və yeddi yüz otuz nəfər süvari qoşun böyüyü sərkərdəsi edib və məbləği –doqquz yüz tümən və yeddi min altun təbrizli məvacib müqərrər imiş ki, Pənah xanın cəddi imiş. Bu cür nişanələr, onların rüfət (yüksəklik, böyük rütbə -B.Ə.) və nəcabətinə aşkar dəlildir”(5,105).

“Qarabağnamələr”in təhlili göstərir ki, xanlığın əsasını qoyanlar yaşam dövründə halallıq, ədalətlik, yaradana etiqad, şərab və qumardan uzaq həyat tərzini keçirmişdi.

Pənahəli xanın qəbri üstündəki kitabədə onun əməlləri, xeyrixahlığı iki sətirlik beytdə belə göstərilmişdir:

”Onun tarixini rəhmət dəftərində qələm belə yazdı:

Onun dost və yoldaşı cümlə xanların pənahı oldu”(9,324).

Çox böyük əhəmiyyətə malik olan bu mətn Qarabağ xanlığını yaradan şəxsin və onun ətrafında olan adamların halallıq anlayışına nə qədər bağlı olduğunu göstəricisidir.

Pənahəli xanın etiqadı haqqında doğru fikir yaradan faktlardan birinə onun Pənahabad adlı bir misqal çəkisində kəsdirdiyi pul sikkəsi üzərində vurduğunu yazıda görürük. Bu sikkənin bir tərəfində Pənahabad, digər tərəfində isə *“La ilahə illəəllah və Məhəmmudun rəsullüllah”* (Allahdan başqa allah yoxdur və Məhəmməd allahın rəsuludur.-B.Ə.) sözləri yazılmışdır (4,18-19).

H.İ. Əlizadə yazır ki, Pənahəli xan demək olar ki, həyatı boyu çox sevdiyi, əməl etdiyi Quran ayəsi olan *“Bacardığın zaman qəzəbini saxla və müqəssiri bağışla! Çünki bu gözəl və alicənab bir işdir”* kəlamına uyğun hərəkət etmişdir (9,322).

“Qarabağnamələr”də verilən məlumata görə Pənahəli xan Bayat, Şahbulaq və Şuşanı inşa edərkən gördüyü ilk işlərdən biri həmin yerlərdə məscid tikdirməsi olmuşdur. Xan 1748-ci ildə Kəbirli mahalındakı Bayat bazarını mülkün əsl sahibi *“...Behbudəli bəy və Pənahəli bəy övladi-Sədrəddin sultan vələdi –Məhəmməd xan sultandan satın alıb”* etiqadına uyğun olaraq halallıq və razılıqdan sonra burada qalanın əsasını qoydu. Sonra *“Qısa bir zamanda möhkəm hasar və xəndək qayrıldı, bazar, hamam və məscid tikildi. Xan bütün ailəsini, qohumlarını və el böyüklərinin əhl-əyalını oraya topladı. Ətrafda olan camaat, hətta Pənah xanın tərəqqisini, onun rəftar və məhəbbətini eşidən Təbriz və Ərdəbil vilayətlərinin bir çox əhalisi sənətkarları belə öz ailələri ilə birlikdə gəlib Bayat qalasında yerləşdilər”* (2,111-112; 5,197; 6, 210-211).

Pənahəli xan dinin, dini etiqadın, ruhaniliyin əhəmiyyətini yaxşı dərk etdiyindən xanlığın mərkəzini Şahbulaq qalasına köçürdüyü zaman burada da məscid tikintisinə diqqət yetirmişdi. Məlumdur ki, Bayat bir neçə il xanlığın mərkəzi olduqdan sonra *“...burada əbədi şəhər və qala tikmək ehtiyatsızlıq hesab edilərək məsləhət görülmədi. Qarabağ ellərinin mal-qarasını dava zamanında düşmənin ziyanından möhkəm, keçilməz dağlarda qoruya bilmələri üçün qalanın Qarabağ dağlarına bitişən bir yerdə tikilməsi lazım bilindi... Şahbulağı adı ilə məşhur olan Tərnəküt qalasının binası qoyuldu... Şahbulağındakı böyük çeşmə yanında qala tikərək, onun ətrafında yüksək yerdə geniş hasar hördülər, bazar, meydan, hamam və məscid tikdilər”* (2,112-113,143; 5,115,198; 6,212,239; 9,315).

Məlumdur ki, ruhaniliyin formalaşması, inkişafı, müsəlmanların imanlı, tanrını daha yaxşı dərk edən insan kimi yaşamasında məscidlərin müstəsna əhəmiyyəti olmuşdur. Bunu yaxşı dərk edən Pənahəli xan Şuşanın əsasını qoyarkən bu cəhətə xüsusi diqqət yetirmişdi. “Qarabağnamələr”də göstərilir ki, *“Bayat və Şahbulaq qalalarında olduğu kimi Şuşa qalasında da ilk tikililər sırasında hamam və məscid var idi”* (9, 316). Bəhs etdiyimiz qaynaqlarda yazılır ki, Şuşa şəhərində müsəlmanların yaşadıkları on yeddi məhəllənin hər birində hamam və məscid olmuşdur (8,276-277).

Verilən məlumatlara görə şəhərdə məhəllə məscidləri ilə yanaşı üç cümə məscidi inşa edilmişdir. M.C. Cavanşirin yazdığına görə onlardan biri 1768-1769-cu illərdə İbrahimxəlil xan

tərəfindən tikilmişdir. “*Bu məscid köhnədikdən sonra onu möhtərəm qızı rəhmətlik Gövhər ağa təmir edib, əvvəlkindən daha gözəl şəkllə salmışdır.*”(2,143; 6,200).

M.M. Xəzani “Kitabi-tarixi Qarabağ” adlı əsərində Mirzə Camalın fikrini davam etdirərək göstərir ki,1864-1865-ci illərdə İbrahimxəlil xanın “...*hörmətli qızı Gövhər ağa məscidi təzələyərək səliqəyə salmış, iki ali minarə müzəyyəd (ziyənlənmiş, bəzənmiş -B.Ə) etmişdi*” (5, 200). Bundan başqa, o qeyd etmişdir ki, Gövhər ağa Şuşada ikinci bir məscid tikdirmişdi. Digər “Qarabağnamələr”dən aydın olur ki, əslində o məscidi tikdirməmiş, onu əsaslı şəkildə yenidən təmir etdirmişdi. O yazmasa da, digər “Qarabağnamələr”dən aydın olur ki, bu aşağı Gövhər ağa məscididir. “*O, hər iki məscidə dünyadan gedəndə çox kəndlər və əmlak və mədaxil və pul vəqf edibdir, indi də (Əsərin yazıldığı 1880-ci illər nəzərdə tutulur-B.Ə.) bu vəqfiyyat davam edir.*”

Əsərdən aydın olur ki, Gövhər ağanın vəfatından sonra onun vəqfinin hesabına tanınmış məscid memarı Kərbalayi Səfi xan Qarabaği 1873-cü ildə bu məscidi hamının xoşu gələn formada, səliqəli şəkildə təmir etmişdi (5, 200).

“Qarabağnamələr”dən biri də Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlunun yazdığı “*Pənah xan və İbrahim xanın Qarabağda hakimiyyətləri və o zamanın hadisələri*” adlı əsəridir (6). Təəssüf ki, Rzaqulu bəy bu maraqlı əsərində Şuşadakı on yeddi məhəllə, üç cümə məscidlərinin yalnız biri haqqında beş sətirlik məlumat vermişdir. O, “...*qalanın içərisində olan böyük məscid*” adlandırdığı, əslində sonralar el arasında yuxarı Gövhər ağa Cümə məscidi kimi tanınan ibadətqahın 1768-1769-cu illərdə tikildiyini, 1862-1863-cü illərdə isə Gövhər ağa tərəfindən əsaslı surətdə təmir edildiyini yazmışdır (6, 240).

Mirzə Rəhim Fənanın yazmış olduğu, yalnız bəzi hissələri günümüzdə qədər gəlib çıxan “*Tarixi-cədidi-Qarabağ*” adlı əsərində göstərir ki, Pənahəli xan Şuşa şəhərini inşa edərkən əvvəlcə Xan sarayını, sonra onun “...*daxili yerində neçə pişxidmət otaqları, yemək mənzili sonra özündən ötrü mötədidd (çox, çoxluq -B.Ə) otaqlar, qonaq otaqları, ondan sonra hərəmxana otaqları, hamam, məscid ...*” tikdirmişdir (7,254).

Mirzə Rəhim şəhər məscidinin tikilməsindən bəhs edərkən qeyd edir ki, “*İptidada əhalinin hamısı müsəlman olduğuna görə orta hesab olunan bir yerdə böyük məscid, mütəəddid (çoxlu, müxtəli -B.Ə.) hamamlar, bazar yeri və s. ...inşa*” olunub. (7, 254).

Bir çox cəhətdən başqalarında fərqlənən “Qarabağnamələr”dən biri də, yazılarkən özündən əvvəlki müəlliflərlə bərabər “...*köhnə kişilərlin deməklərinə görə öz ata-babalarından*” eşitdiklərinin Baharlı tərəfindən qələmə alındığı “Əhvalati-Qarabağ”dır (8). Baharlının yazdığından məlum olur ki, inanclı adam olan Pənahəli xan ətrafında və idarəçiliyində olan adamların dini etiqadlarının yerinə yetirməsinə ciddi yanaşmışdı. Bu baxımdan onun bəzi əmrləri sonradan hər şeyə bir “qulp” qoyan şəhər adamlarının bəmözə söhbətlərinin mövzusunə çevrilmişdir. Şəhərdə ilk məscidlərin tikilməsindən bəhs edərkən Baharlı qeyd edir ki, Pənahəli xan yuxarı Cümə məscidinin yerində əvvəlcə sadə bir məscid tikdirib (8, 275). O, köhnə kişilərdən eşitdiklərinə əsaslanaraq yazır ki, Pənahəli xanın zamanında Şuşaya ilk köçürülən adamların əksəriyyəti sadələvh olduğundan adamların vaxtli-vaxtında , gündə üç dəfə məsciddə namaz qılmalarına ciddi fikir verirmiş. (8, 275).

Baharlı digər “Qarabağnamələr”in müəlliflərindən fərqli olaraq Gövhər ağanın imanlı, etiqadlı adam olmasından, xeyirxah əməllərindən, əliaçıqlığından, yoxsul və imkansız adamlara təmənnasız kömək etməsindən bəhs etmiş, təmir etdirdiyi məscidlərin həyatda olmadığı dövrdə saxlanılması xərclərinin necə müəyyənləşdirməsi məsələlərinə də toxunmuşdur.

Ailə həyatı o qədər də uğurlu olmayan Gövhər ağa demək olar ki “*hamı üçün yaxşı fikir çəkmiş*”, qeydinə qalmağa çalışmış, “*öz axirəti üçün yaxşı binagüzarlıq*” etmişdi. Baharlı yazır

ki, o, iki Cümə məscidinin hər birini iki dəfə təmir etdirib, onların xərclərini ödəmək üçün *“...neçə kəndlər və dükanlar və karvansaralar bu məscidlərin barəsində vəqf edib ki, kəndlilərin mədaxili bu iki məscidi-camelər üçün məsrəf olsun”*. (8,283)

Qeyd edək ki, iki Cümə məscidinin Gövhər ağa tərəfindən iki dəfə təmirinin “xərçi dünya pul aparıb”. Baharlının əsərlərindən məlum olur ki, Gövhər ağa məscidin həyətində “azarlıxana” yəni xəstəxana tikdirib ki, *“qərib adamlar naxoş olan vaxtıda orada yatsın və müalicə olunsun. Hər gah ölsə, o adamın tədarükünü görüb dəfn eləsinlər.”* (8,283) Yerli əhalinin içərisində olan kasıb, imkansız adamlar da unudulmamışdı. Belə adamlar haqq dünyasına qovuşanda onların da dəfn xərçi həmin vəqf tərəfindən ödənilirdi.

Gövhər ağa məscid nəzdindəki mədrəsələri də diqqətdə saxlamışdı. O göstəriş vermişdi ki, mədrəsədə oxuyanlar üçün *“...çırağ və haftədə iki dəfə çörək versinlər.”* Bundan başqa o, məscidin mollası, idarə edənləri və azanverəninə də “məvacib” verilməsi haqqında qərar vermişdi. Gövhər ağa göstəriş vermişdi ki, bütün xərcləri vəqf tərəfindən ödənilmək şərti ilə *“...özü, ata və ana və sair övladları üçün hər il ramazan və şaban ayında Quran oxunsun. Və əlli-altmış xətmi-Quran oxutsunlar və hər ildə həməən ehsan aylarında üç gün ehsan versinlər”*. (8,283)

Baharlı göstərir ki, Gövhər ağanın bu vəsiyyətləri iki böyük daşa yazılmış və məscidin divarına hörülmüşdü (8,283). Oradan aydın olur ki, bu işlərin yerinə yetirilməsi irsi olmaq şərti ilə gözü-könlü toxluluğu, vicdanlılığı, etiqadına sabit, əhali içərisində böyük nüfuz sahibi olan Həsən ağa Süleyman xan oğluna həvalə olunmuşdu. *“Allah rəhmət eləsin o kimsələrə ki, allah yolunda və füqəranın barəsində vəsileyi-irhamın haqqında bu günə binagüzarlıq ediblər. Xüsusən bu mərhumə.”*(8,283)

Dinə bağlı, imanlı bir şəxs kimi Gövhər ağa bütün xərclərindən əlavə o dövr üçün çox böyük məbləğ hesab olunan yüz min manat pul toplamışdı ki, *“özü ilə aparıb Kərbalayı-müəllada (yüksək, uca-B.Ə.) məsrəf edəydi.”*(8,284)

Baharlı yazır ki, əcəl imkan vermədiyindən Şuşada haqq dünyasına qovuşan Gövhər ağanı əvvəlcə müvəqqəti olaraq, bir neçə aylıq məsciddə dəfn etdilər. Sonra onun özünün vəsiyyətinə əsasən bir *“...neçə nəfər mötəbər adam”* onun nəşini Kərbalaya aparıb orada dəfn etdilər. Vəsiyyətinə əsasən onun qəbri üstündə *“...bir bab məqbərə bina ediblər”*. Bu məqbərəyə bir neçə molla təyin olunub ki, *“...nə qədər dünya var, onun üstündə gecə və gündüz Quran oxusunlar. Onlar üçün məvacib qərar ediblər. O pul ki, buradan aparmışdılar o pak olan məqamda karvansara və hamam təmir ediblər ki, onların mədaxili imam-əleyhis-səlamə və bu mərhumənin özünə məsrəf olsun. Bu günə bina güzarlıq öz axirətin barəsində edib. Allah qəbul eləsin.”*(8, 284)

“Əhvalati-Qarabağ”da Gövhər ağanın imanlı, vicdanlı bir şəxs olması haqqında başqa ibrətamiz misallar da verilib. O, təmənnəsiz yaxşılıq, köməklik edərkən ilk növbədə “abırlı kişilər” olan kasıb, imkansız, təbəqələri və “üləmaları” yada salar, onlara “həmişə yük-yük barat” verərmiş. *“Əlavə hər gecə neçə nəfər nökar götürüb yanınca bir para füqaraların evlərini gəzərmiş və onlara pul paylarmış. Onların əhvalatlarından xəbərdar olub, həmişə barat göndərərmiş və hər evə ki, güzəri düşərmiş, o ev sahibinə bərk tapşırarmış ki, məbada mənim buraya gəlməyimi bir adama deyəsən. Gərək pünhan qalsın. Heç kimsənə bilməsin. Qərəz, həmişə fağır və füqəranın fikrində olan adam imiş. Allah rəhmət eləsin.”* (8,284)

“Qarabağnamələr”dən aydın olur ki, qoçaq, cəsarətli, etiqadına bağlı, imanlı, insafli, xeyirxahlıq kimi əxlaqi keyfiyyətə sahib olan adamlar, xüsusən bəylər xanlıqda əksəriyyət təşkil etmişdir. *“Qarabağ bəylərinin hər birinin bir dəstgahı var imiş və həmişə at bağışlamaq və barat*

göndərmək öz iltifatları olan adama artıq imiş... Xeyir-şərləri olan vaxtda dünya pul xərc və məsrəf olmuş. Bununla nə borcları olmuş və nə kənd satarmışlar.” (8,285).

Qarabağ xanlığının işğalı və xüsusən onun 1822-ci ildə ləğvindən sonra bütün sahələrdə olduğu kimi mənəvi sahədə də müstəmləkəçilik siyasətinin təsirləri açıq hiss olunmağa başlamışdı.

Baharlı XIX əsrin II yarısından sonrakı dövrü nəzərdə tutaraq göstərir ki, bu vaxtda olan bəylərin nəcibliyi, səxavətliliyi çox azalmış, əvvəlki “xərc və bəxşeyişi” də yoxdur. Ancaq borcu həmişə olur və mülk satırlar. O, bunun səbəbini bəylərin “qumara və şəraba” adət etməsində görmüşdü. *“Amma keçən bəylərdə bu tövr işlər yox imiş. O səbəblərə bərəkətləri artıq imiş.”* (8,285).

“Kitabi-Qarabağ”ın müəllifinin məlumatlarından aydın olur ki, Baharlı sonralar daha çox adamın evlərinin qəlbi olmasına, mahud geymələrinə baxmayaraq dindarlığın, mərifət sahibi olan bəy və hacıların getdikcə azalmasından, Şuşa şəhəri salınan vaxtlardakı, Pənahəli xanın, İbrahimxəlil xanın və Mehdiqulu xanın dövründəki kişilərin, hacı və bəylərin olmamasından ciddi narahatlıq keçirmişdir. *“Əyər ki, xalq evlərinin qəlbi olmağına mahud geyməklərinə və bir para bərdəşşələrinə (yığın, toplama-B.Ə.) baxıb belə mülahizə edirlər ki, bu vaxtda olan adamlar ağıllı və mərifətli idilər, belə deyil. Bəlkə keçən adamlar cəmin silkindən ya bəy və ya əsnaf bu vaxta olan **adamlardan** sahibi-mərifət və dindar imişlər. Doğrudur, əvvəl bu Qala bina olan vaxtlarda Pənah xan və İbrahim xan vaxtında adamlar avam (sadələvh, səmimi anlamda – B.Ə.) imiş. Amma Mehdiqulu xanın əsrində olan kişilər ya bəy və ya hacı bu əsrdə yoxdur. **Adam onlar imiş ki, keçib gediblər. Allah o kişilərin tamamına rəhmət etsin.**”* (8,285)

Baharlının fikrincə o adamlar *“**Həmişə şəriət nökmü ilə dolanıb öz müsəlmanlıqlarının qədrini bilən və din qardaşlarının dünya əmrin dolandıran və özlərin bir para əlsiz və ayaqsız adamlara tərəfdar edən kişilər imişlər.**”* (8,296)

Çarizmin ali müsəlman təbəqəsinin məhv edilməsi, xalqımızın genefondunun dəyişdirilməsi siyasətindən əvvəl yaşayan adamlardan bəhs edərkən Baharlı o dövrün hacıları və dövlətli adamlarını “insafılı və müsəlmanlığı”nın daha yaxşı olduğunu yazmışdı. O göstərir ki, **əvvəlki hacılar və dövlətli elə “dolanmışlar ki, kasıb və fəqir onlara baxıb həsəd aparmasınlar. Elə libas və s. şöhrətli işlər nə özlərindən, nə ailə üzvlərindən üzə çıxmayıb.”**(8,295)

Onların fikirləri “kasıba və fəqirə” kömək etmək, qəlblərinə dəyməmək olduğu üçün sadə, təmtəraqdan uzaq həyat tərzi keçirərmişlər. **Onlar kasıb və imkansızlara maddi yardım edərmişlər ki, bu adamlar da təsərrüfatlarını qurub özlərini, ailə və uşaqlarını dolandıra bilsinlər.** *“...üç il və 20 ay vədiyyəyə pul və ya mal vermişlər ki, kasıblar özü üçün güzəran etsinlər.”* Həmin adamlar o pulu vədəsi tamam olunca qaytararmışlar, murur ilə verib rədd edərmiş. **İslamda sələmçilik haram olduğu üçün bu adamlar belə işlə məşğul olmamışdılar.**

Baharlının yazdığına görə **onların fikri bu olmuşdu ki, “...kasıb da bir növ dolanıb güzəran keçirsin və s. imiş ki, kasıbdə ittifaq düşərmiş ya xeyir, ya şər yenə səbəbkarlıqla kömək ilə onların işlərinə əncam verib həmişə gözləri kasıbın və fəqəranın və yavuoq qonşularının üstə olarmış.”**(8,295)

Bəhs etdiyimiz “Qarabağnamə”də yazılır ki, Şuşada yaşayan əksər hacıların, “dövlətli və adlı kişilər”in əxlaqi keyfiyyətlərindən biri də onların kasıbın qızını alması və ya belə adamın uşağına qızını verməsi olmuşdur. *“...Yenə özlərinin çox olan dövlətlərindən qızlarına o qədər cəhiz verməzlərmiş ki, kasıbın qızları biqiymət olar və alan olmaz. Yenə özlərinin halal olan mallarından ilə yemək və geymək nə özləri üçün və nə əyal və övladları üçün rəva*

görməzlərmış ki, kasıb onların o günə işlərinə baxanda qəmgin olalar. Və hər şeyi ki, özlərinə rəva görmüşlər onu qonşu və ya s. din qardaşlarına rəva görmüşlər.” (8,295)

“Bütün müsəlmanlar bir-birinə qardaşdır” düşüncəsində olan Şuşanın bu türk tayfaları o düşüncədə, əxlaqda olmuşdular ki, evlərində yemək bişirilərkən “...əvvəl *gərək qonşuya qismət olunaymış, sonra özləri yemişlər. Ta mümkün deyilmiş, gərək bu tövr olaymış*”. (8,295)

Baharlı şəhərin köhnə kişilərinin ata-babalarından eşitdiklərindən söylədiklərinə əsasən yazıb ki, “...*hacılar var imişlər ki, gecə olanda bir sətılə (Əski çağlarda məişətdə işlədilən qab-B.Ə.) üçün istifadə yağ qoyarmış və bir dağara düyü doldurub dalına alarmış, hər yerdə fağır və füqərarar imiş, aparıb hər birisinə bir qədəri ehsan edərmiş. Qədim vaxtlarda bu tövr işlər və adamlar çox imiş.*” (8, 295)

Şuşada yaşayanların ibrətamiz yaşam prinsiplərindən birini də qonşunun oğul və qızının evləndirməsi zaman etdikləri hərəkətləri olmuşdur. Belə ki, onlar kasıb qonşu qız köçürərkən ona “...*lazım olan tədarükün elliklə görüb yola salarmışlar.*” Oğlan evləndirən vaxt da onlar belə hərəkət edirmişlər. (8,296)

Dünyagörmüş, imanlı, xeyirxah düşüncədə olan bu adamların məqsədləri bu olmuşdur ki, “...*Borclu və kasıb olmasın, ta bəlkə güzərandan düşməyə. Qərək, o vaxtda olan adamlar bir-biri ilə mehriban və haqqa yavuuq və allahdan qorxulu və məsələlərinə arif və amin və dindar və xoşxılqət və cahibi-elmi-ədab və xoşraftar və cəmi işləri allah əmri ilə və peyğəmbər şəriəti ilə rast olan adamlar imişlər.*” (8,296)

Kürəkçay müqaviləsini kobudcasına pozan çarizmin xanlığı ləğv etməsindən sonra Şuşanın insafli, əliaçıq, imkansızlara əl tutan, kömək edən adamlarından bəhs edərkən Baharlı əsərində Xan qızı Natəvanın, Hacı Qulunun, Bəhmən Mirzənin və b. adlarını da qeyd etmişdir (8, 286, 291-294). O, bu adamların şəhəri abad etməsindən, kamil insan kimi xalqa qarşı mehriban olmalarından, hər cümə axşamı imkansız və kasıblara “**çox pul paylamaları**”ndan, şəhərə su çəkdirmələrindən, oğlan və qızlar üçün məktəb açmasından və s. dən də bəhs etmişdi. Bundan başqa o bu şəxslərin yüksək insani keyfiyyətlərindən, insafli, rəhmdil olmalarından bəhs edərkən yazırdı ki, onlar kasıb və imkansız adamlara, xüsusən “nökər və kənizə” qarşı diqqətli, mehriban olmuşdular. Onlar çalışmışlar ki, özlərinin geyindiği paltarlardan, yediyi yeməklərdən bu şəxslər də geyinsin və yesin.

Baharlı şəhər əhalisinin dini etiqadlara bağlı olmalarından bəhs edərkən Məhərrəmliyin qeyd edilməsinə də toxunmuşdur. O həmin vaxt adamların qara libas geyindiklərini, iki aya yaxın yas saxladıqlarını, hər gün, səhər, günorta və axşam üç yerdə mərsiyyə oxunduğunu xüsusi qeyd etmişdir.

Baharı əvvəlki hacıların geyimindən, əyinlərində bu geyim olarkən onun məsuliyyətindən, bunun həmin adamların danışiq və davranışlarına təsirindən yazmağı da unutmamışdı. O, göstərir ki, bu hacıların çoxu əmmamə qoymuş, paltarları isə tamam “... *ülamə libası kimi don və çuxa. Bu növ libas geyirmişlər və özlərin həmişə qiybəs etməkdən və xatalı sözləri danışmaqdan gözləyib imani-kamil ilə və möminlik ilə dolanarmışlar... Qərək, hər bir barədə özlərin məşğul-zəmməlikdən xilas edib hökm şəriət ilə rəftar edirmişlər.*” (8,297).

“Kitabi-Qarabağ”da xanlığın ruslar tərəfindən işğalından xeyli sonra, XIX əsrin 70-80-ci illərində ruhaniliyin əsas təmsilçilərindən olan hacıların geyim, davranış və əxlaqlarında olan dəyişiklərdən də bəhs etmişdir. Baharlı yaşadığı dövrü nəzərdə tutaraq göstərmişdir ki, indi adət belə olub ki, hacıların çoxu müasirləşərək palton, çəkmə geyir, “...*hər kəs öz eyş və işrətində olub, həmişə bu fikirdədirlər ki, cəlları və şöhrətləri artuq olsun və günbəgün tamahlarını artırub, dövlətlərin artuqlığına təlaş edib, bilmərrə füqəranı yada salmazlar. Hər birisi bir firon*

calalı götürüb, axirəti yaddan çıxartmış və dünyaya həris olub, ömürlərini qəflət ilə keçirirlər.”(8,297)

Narahatlığın davam etdirən Baharlı göstərir ki, indi Hacıların verdiyi ehsan Allah rızası, xeyirxahlıq üçün deyil, şöhrət üçün təşkil olunur. Onlar ehsana, xeyir-şərə demək olar ki, həmişə şəhərin imkanlı adamlarından olan, **“heç kəsin çörəyinə ehtiyacı”** olmayan təxminən yüz nəfərdən ibarət olan adamları dəvət edirmişlər. Bu adamlarda yekəxanılıqla şikayət edirmişlər ki, iki aydır daimi olaraq düyü, plov yedikləridən beziblər. *“Amma fağır və kasıb və qərib bu məclislərdən binəsibdirlər. Hərgah bir nəfər ya qərib və ya fağır təklif olmamış bu məclisə öz başına gələr, ya qapıdan qovulacaq və ya başmaqşanada otura ki, o adam dövlətli və libası təzə ola. O vaxt o adam bu kasıb ilə çörək yeməyi özünə ar bilib, çörək yeməyəcəkdir... o qədəri mərifəti olmayacaq ki, əvvəla Allah taalanın razılığın fikir edə və saniyənin güman edə ki, bəlkə bu fağırın batini yaxşıdır. Pəs bu günə qonaqlığa türk arasında siyirən qonaqlığı deyirlər.”(8,297)*

Bəla burasında olmuşdur ki, bu adamların ehsanda din xadimlərinin söylədiyi ilahi dualardan, sözlərdən bir kəlmə də olsun “anlamağa ağılı və mərifəti” olmamışdır. **Onlar “Allah taalanın qəzəbindən və qəflətin bəlasından çəkinməyib, istəyirlər alimə fasiqlik (günahkar, pis işlər görən-B.Ə.) və kafirlik sübut etsin ki, islam tayfasının bir hoqqası o alimə etimad edib, təğlid ediblər...o qədəri mərifəti yoxdur ki, məclisdə oturmağın və çörək yeməyin qaydasın bil. Həmi gücü ağzına çatıb”.** (8, 296-297)

Qaynaq xarakterli “Qarabağnamələr”dən biri də Həsən İxva Əlizadənin qələmindən çıxmış “Şuşa şəhərinin tarixi” adlı əsəridir. (9) O, bu əsərində şəhərdəki məscidlər, onların üzərindəki kitabələr və s. haqqında maraqlı, bir çox hallarda digər “Qarabağnamələr”də rast gəlinməyən məlumatlar vermişdir.

Olduqca maraqlı olan bu əsərdə Şuşanın məscid və din xadimlərinin buradakı insanların etiqadının möhkəmlənməsinə, imanlı insan olmasına, milli-mənəvi dəyərlərinin qorunmasına və s. aid maraqlı məlumatlar verilmişdir. Digər “Qarabağnamələr”dən fərqli olaraq **H.İ.Əlizadə ilk dəfə əsərində Gövhər ağanın vəqflərinin siyahısını, yerləşdiyi əraziləri, Cümə məscidlərində, karvansarada, Pənahəli xanın qəbrinin üstündəki kitabələrin tərcüməsini də vermişdir.**

Yuxarı Gövhər ağa adı ilə tanınan məsciddən bəhs edərkən Əlizadə yazır ki, *“Cümə məscidi adı ilə məşhur olan bu bina meydanın qarşısında tikilmişdir. Əhali çox vaxt həmin binaya yuxarı məscid deyir. Bu bina 1768-ci ildə İbrahim xan tərəfindən tikilmişdir”* (9,342). Məscidin girəcəyindəki qapıların üstündəki kitabədəki yazılara əsaslanan H. Əlizadə *“məscidin vəqf hesabına işlənməsi və təmir olunmasını”* yazmışdır. Sənət əsəri hesab olunan kitabələrdə *“...vəqf məqsədi daşıyan hər iki məscidin gəlirinin nəyə sərf olunduğu...vilayətin möminləri və müvəkkillərini onların şərtlərinin yerinə yetirilməsinə əməl”* etmələri vacibliyi də göstərilmişdir.

H. Əlizadə ağa məsciddən bəhs edərkən onun da Gövhər ağa tərəfindən təmir edildiyini, hər iki məscidin tikilmə və təmir tarixinin bir-birinə yaxın olduğunu göstərmişdir. O yazır ki, Şuşada məhəllə məscidləri ilə yanaşı, iki Cümə məscidinin mövcud olmasına ciddi ehtiyac olmuşdur. Onun fikrincə bunun səbəbi, şəhərdə şialərlə yanaşı, sünnilərin də yaşaması idi. Bundan başqa, dindarlar arasında təfriqə və təriqətlər də olmuşdur. Əsərdən məlum olur ki, *“XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində Şuşada on ikiyə qədər təriqət və ya əqidə mövcud idi. O cümlədən: Şeyxi, Üsuli, Mütəşər, Kərim xanı və s. Şuşada xüsusi ilə “Şeyxi”lər və “Üsuli”lər məşhur idi”* (9,346).

Həsən İxvanın əsərindən məlum olur ki, Yuxarı Gövhər ağa məscidinin girəcəyindəki qapının sağ tərəfindəki *“Ürəkləri bilən odur.(o Allahdır)”* kəlamı ilə başlayan kitabəsində *“...Şuşa qalasında olan iki göhəriyyə mədrəsəsi və iki məscidin”* çoxsaylı vəqflərinin yeri belə

göstərilmişdir (9,342-343):“ ...aşağı məscidin cənub tərəfində bir qatardan ibarət bütün on bir ədəd dükanlardır ki,bir tərəfdən məscidin həyətinə bitişir və digər tərəfdən qala meydanına qədər uzanır.Cavanşir Mahalından Maqsudlu kəndinin aşağı tərəfindəki qərbdən hüdudu quzey kəndləri,şərqdən Gəlinxanımlıya və Quzanlıya,bir tərəfdən Kudri yüzbaşılyıya və oradan da Ağ Kəhrizin yuxarisından otaqçı damına çatır.Və oradan da Yeddi gözə qədər və cənubdan Şahbulaq və Göytəpə sərhəddinə və Gəlinxanımlıya doğru üzəaşağı şimaldan Xaçın çayına kimi Quzey kəndlərindən Tösü bağının yuxarisında olan Yolçu bağına kimi və Kudri yerindən dəstəmaz suyuna və Elçi şıxlara kimi çıxır”

Bundan başqa o,vəqflərin xanlığın şimal,qərb və şərq tərəfində olan əmlakları barədə də ətraflı məlumat vermişdir.Kitabədə eyni zamanda iki məscidə vəqf edilmiş mal,mülk və s-nin idarə edilməsi şərtləri,yerinə yetirilməsi zəruriliyi də qeyd edilmişdir. ”Cənnət məkanlı xanlar xanı xoşbəxt İbrahim Xəlil xan Cavanşirin qızı həzrəti Zəhranın möhtac kənizli,misilsiz xanım,böyük əsilli və uca nəşəbli,səadətli və şərəfətli və həqiqət ədalı yüksəklik və böyüklüyün xəzinəsinin yeganə gövhəri həzrəti Məryəm xasiyyətli,əsrin Bilqeysi sərkar (Başçı,böyük-B.Ə) cənabi-Gövhər ağa bütün möminlərdən dua tələb edir. **Hər kim qeyd olunan mövqevata (Vəqf edilmiş şeylər,vəqf üçün ayrılmış mülk,mal və s.-B.Ə)zülm əlini uzatsa,Allahın və Allahın övliyalarının əbədi lənətinə tutulsun.**

Allahın lənəti olsun zalim tayfaya...”.

Yuxarı Gövhər ağa məscidini hərtərəfli tədqiq edən H.İ.Əlizadə yazır ki,bu məscidin “...girəcəyində qapının sol tərəfində də çox sözlü zərif bir kitabə vardır.” Onun bildirdiyinə görə “...vəqf yerlərindən alınan gəlirin nəyə və haraya xərclənməsindən” bəhs edən bu kitabə məscidin girəcəyindəki sağ qapının üstündəki ilə eyni həcmdə və formada olmuşdur.(9,343-345)

Müqəddəs kitabımızdakı “Sirləri bilən odur.(Allahdır)” kəlamı ilə başlayan kitabədə iki məscid və iki mədrəsəni idarə edənlərə **vəqf gəlirlərini hər il üç yerə bölmək tapşırılmışdır.”...üçdə bir hissəsinin şəri qaydalara əsasən müamilələr (alış-veriş,alver-B.Ə.) vasitəsi ilə hər iki məscid və mədrəsə üçün ehtiyat yığınsınlar və bu qaydanı müəyyən müddət davam etdirsinlər ki,inşallah məscid və mədrəsələrin təmirində bütünlüklə kifayət edəcək məbləğ hazır olsun.**Allah eləməmiş məscidlər və mədrəsələr xarab olarsa,müvəkillər bu pul ilə onları yenidən təmir etsinlər və həmin üçdə bir hissəni xərcləsinlər.”(9,344).

Kitabədə göstərilir ki,müvəkillər yerdə qalan iki hissəni xərcləyərkən ilk növbədə məscid və mədrəsələrin o dövrkü və gələcəkdəki təmirini “birinci dərəcəli iş kimi nəzərdə tutsunlar.” Bundan başqa,onlar “...gecələr məscid və mədrəsələrin hücrələrinin işığını,qış və payız fəsillərində isə kömür pulu,məscid və mədrəsələrin iki nəfər əzançısının məvacibini,mədrəsələrdə iki nəfər müəllimin məvacibini,məscidin işlərini idarə edən iki işçi,o cümlədən,zəhmət çəkən müvəkillərin zəhmət haqqı da ödənilsin.”(9,344)

Kitabədə əksini tapan Vəsiyyətnamədə mənəviyyatımızda,dünyagörüşümüzə mühüm yer tutan dini günlərə,onların qeyd edilməsinə,bu işlərə lazım olan xərclərin ödənilməsinə,həmin günlər layiq olan imkansız,kasıb adamlara yardım edilməsinə və s.xüsusi diqqət verilmişdir.Bu baxımdan Aşura gününün qeyd edilməsi və bununla bağlı olan məsərəflər də yaddan çıxmamışdır.”**Aşuranın on günlüyündə cənabi Seyyidi-Şühədanın (imam Hüseyinin) təziyyəsinin xərci ödənilsin.Vaxtın tələbinə görə müvəkillər lazım bilsələr eləcə də Tasua günündə (yəni Məhərrəin 9-cu günündə)məscidlərdə və həyətlərində şərbət paylasınlar.Məhərrəm və Ramazan aylarında vaxtın tələbi və müvəkillərin məsləhətinə görə ehtiyacı olanlara müəyyən miqdarda pul paylansın.Məscidlərin minbərində vəqf sahibini xeyir-dua ilə yad etdirməkdən ötrü bir məbləğ xərclənsin.70 nəfər müstəhəqqə**

(Layiq olan,ehtiyacı olan-B.Ə) mübarək ramazan ayının əhya gecələrində məscidlərin həyatında iftar verilsin.Mübarək ramazan ayında 3 gün əhyanı məscid həyətlərində tutanların yanacaq və buxur (Yanarkən ətirli,müşk-ənbər qoxusu verən bitki-B.Ə) ödəsinlər.”(9,344)

Ramazan və şaban aylarında görülmək işlər də Vəsiyyətnamədə öz əksini tapmışdır.Orada göstərilir ki, ” **Ramazan ayında məscidlərdə otuz gün (gecəv gündüz) 20 nəfər Quran oxuyanın haqqı pul ilə ödənilsin.Belə ki,ramazan ayının 30 günündə 100 cild (surə mənasında-B.Ə) Allah kəlamını oxuyub,onlardan 50 cild vəqf sahibəsinin özü üçün,20 cild ata-anası üçün,20 cild bacı və qardaşları üçün,10 cild qohum-əqrabaları üçün-hamısı adbaad vəqfnamədə qeyd olunduğu kimi Quran tapşırılsın.Quran tapşırma işi əsasən əhya günlərində məsciddə başa çatdırılsın.”(9,344)**

Bunlardan başqa, kitabədə müvəkillərin məsləhəti və zamana görə şaban ayının 15-ci günü qonaqlara,kasıblara,mədrəsədə təhsil alanlara yemək verilməsi,hər il Qurban bayramlarında məscidlərin həyətlərində on qoyun kəsilib ehtiyacı olanlara paylanması qeyd edilmişdir.Bu cür yaxşılıqların əvəzində təmənna edilirdi ki, ”...vəqf edəni və onun sülaləsini xeyir-dua ilə yad etsinlər.”(9,345)

Vəsiyyətnamədə vəqf yerlərindən gələcək gəlirlərdən ediləcək yaxşılıqlar bununla da yekunlaşmır. **“Məscidlərin birinin yanında yeri-yurdu olmayan qərib xəstələr üçün “Darüş-şəfa “adlı xəstəxana açib həmin gəlirdən təmi etsinlər və onun xərcləri :müalicə,dərman,pərəstarların (Xidmətçi-B.Ə) maaşı və ölənlərin dəfn xərcivəqfnamədə göstəriləndi kimi təmin edilsin.”(Yenə orada)**

Yuxarıda göstərilənləri yerinə yetirdikdən sonra artıq pul qalardısa vəqf gəlirinin idarəçiləri onu iki yerə bölüb bir hissəsini “etibarlı adama” tapşırılmalı idilər.Bu işdə məqsəd ondan ibarət idi ki,o pul həmişə artmaqda olsun ”...əgər işdir,bir il vəqflərin gəliri olmasa və ya az olsa və yaxud da mədrəsə və məscidlərin hər ildəkindən artıq təmirə ehtiyacı olsa,haman ikinci toplanmış pulu onların təmir və abadlaşmasına sərf etsinlər.Qalan hissədən ilbəil şəriət və müqəddəmat (Tarix,məntiq və başqa ictimai elmlər-B.Ə) elmlərinə aid kitab alıb mədrəsələrin kitabxanasına vəqf adı ilə vəqfnamədə qeyd olunmuş şərtlər əsasında daxil etsinlər.” (Yenə orada)

Vəsiyyətnamədə göstərilənləri pozanları,onlara əməl etməyənləri axirətdə hansı cəzayı gözlədiyi də qeyd edilmişdir.” Əgər bir adam yuxarıda deyilənləri eşidəndən sonra onu dəyişsə xəbəri yoxdur ki,onu dəyişənlərin günahı nədən ibarətdir.Onlar bilməlidir ki,zülmkarlar hansı axirətə qayıdacaqlar.” (9,345)

Kitabənin sonunda əmlaklarını və ondan gələn gəlirləri vəqfə verən adamın adı və onun verildiyi tarix göstərilmişdir. Bu həm də böyük əxlaqi,tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyan bir duadır. Belə ki,o,ilahi haqq-hesab günündə Tanrıdan bağışlamağı özü və valideynlərindən əvvəl möminlərin adını çəkmişdir. ”**Xanlar xanı xoşbəxt İbrahim xan Cavanşirin qızı vaqifə,həzrəti Zəhranın ən alçaq kənizi,misilsiz xanım,sərkar (Başçı,böyük,cənab-B.Ə) Gövhər ağa , ilahi haqq-hesab günündə möminləri , mənə və mənəim valideynlərimi bağışla.1282-hicri ili.1866-1867) ” (9,345)**

H.İ.Əlizadə müəyyən etmişdir ki,Yuxarı Gövhər ağa məscidində başqa kitabələr də olmuşdur.(9,345) O,yazır ki,məscidin girəcək qapısının olduğu şimal tərəfində üç qapı var.Onların hər birinin üstündə fars dilində yazılmış müxtəlif məzmunlu kitabələr yerləşdirmişlər.Əsərin müəllifi hikmətli sözlərdən ibarət olan həmin kitabələrin azərbaycanca tərcüməsini də vermişdir.(Bax:9,345)

Məscidin girəcəyində orta böyük qapı üzərində daşa həkk olunmuş kitabənin üzərində olan iki xonça rəsmi Həsən İxvanın diqqətindən qaçmamışdır. Onun bildirdiyinə görə birinci xonçanın üzərində “Allah,Məhəmməd,Əli,Fatimə,Həsən,Hüseyn”, ikincidə isə “O Allahın əli onların əlləri üstündədir ” yazılmışdır.(9,346)

Şuşanın imkanlı,imanlı adamlarının içərisində xeyriyyəçilik,öz əmlaklarının bir hissəsinin məscid və digər müqəddəs yerlərə bağışlamaq kimi adətləri də olmuşdur.Belə adamlardan biri Şuşanın “...dindar varlılarından olan Məşədi Hüseyn Mirsiyab oğlu” olmuşdur.(9,347) Həsən İxva yazır ki,onun Yuxarı Cümə məscidinə vəqf etdiyi məşhur bina-karvansara “Məscidi-əqsayi-Hüseyniyyə”dir.Məşədi Hüseyn Yuxarı Cümə məscidindən təxminən 25-30 metr aralı daxilində 25 dükan və onlardan yuxarıdakı ikinci mərtəbədə 25 mənzilli böyük bir karvansara tikdirib.O,karvansaranın ikinci mərtəbəsində olan böyük bir zalı məscid kimi istifadəyə verib. ”Həmin məscid Şuşanın məhəllə məscidləri həcmindədir”.

Karvansaranın məscid salonunun bayır fasadında “gözəl və aydın xətlə “ dörd parça daş üzərində Vəsiyyəət məqsədi ilə farsca yazılmış bir kitabə olmuşdur.”...Həmin kitabədə Məşədi Hüseyn məscidi “Məscidi-əqsaya Hüseyniyyə”adlandırmışdır.”(9,347)

H.İ.Əlizadə böyük zəhmətə qatlaşıb xeyirxahlıq edərək əsərində bu kitabənin tərcüməsini vermişdir.(Bax:9,347) Buradan aydın olur ki,birinci və ikinci kitabədə məscidin kim tərəfindən tikilməsi,necə adlanması,hansı mülklərin,hansı şərtlərlə vəqf edilməsi göstərilmişdir.

”Rəhimli və mehriban allahın adı ilə (bağışlayıram).Şəriətin göstərişinə uyğun olaraq yüksək nəcabətli Mirsiyab oğlu Məşədi Hüseyn öz mülk və dükanlarını abad edərək bunu “Məscidi-əqsa”adlandırmışdır.Bu aşağıda göstərilən qayda ilə vəqf edilmişdir.Əvvəla,meydanın qərbində olan karvansara ona tabe olan əşyalar hamılıqla.

Vəqf olunmuş töhfələr zəminində əllyə qədər mənzil və dükanlar ki,karvansaradadır və buna şimal tərəfdən olan dörd bab dükan dəxi əlavə olunur.Bundan başqa bazar başında rus kilsəsi yanında Qara Hacı Sadıq oğlu ilə şərikli olan on beş bab dükanlar və qəssabxananın şimalında yenə həmin Qara ilə şərikli üç dükan.Bu karvansara və dükanlar vəqf sahibinə məxsusdur,tamamilə doğru və düzgün qayda ilə,öz xahişi və razılığı ilə vəqf olunur.”(9,347)

Üçüncü kitabədə vəqflərin gəlirlərinin necə idarə edilməsi,nəyə sərf olunması və s.məsələlərə toxunulmuşdur.”Mülklərdən gələn mədaxili mütəvəkillər xərcləməkdən ötəri qayda və qanun:Bütün mülklərdən gələn gəliri üç hissəyə bölməlidirlər.Əvvələn birinci hissəni şəriətin qanunu ilə artırmaq üçün müamiləyə (Burada alış-veriş mənasındadır-B.Ə) buraxmalı ki,Allah eləməmiş,məscidi əqsayi-hüseyniyyə uçarsa və ya xarab olarsa,həmin qazanılmış nəqd ilə bərpa olunsun.Bundan sonra qalan üçdə iki hissəni bu qərar ilə sərf etməlidirlər.”

Bundan başqa gəlirdən vəqfin işlərini yerinə yetirən adama ildə bir yüz manat,hər gün gəlib məsciddə camaat namazı qılmağı özünə vəsifə hesab edən mollaya ildə əlli manat,bir nəfər azanşı və bir nəfər məscid xidmətçisinə ildə qırx manat,bir nəfər mərsiyəxana iyirmi beş manat verilməsi də nəzərdə tutulmuşdu.

Vəsiyyətdə məhərrəmlik ayınları,həmin dövrdə kasıb,imkansız adamlara yardım edilməsi ilə bağlı məsələlərə də toxunulmuşdu. ”Hər məhərrəm ayı hər bir bir məhəlləyə beş put qara neft və üç manat nəqd pul;hər üç nəfər piyada zəvvarın hər birinə on beşmanatdan iyirmi manata kimi verilsin.Kimsəsizlərdən,qərib yerli və qeyri hər kəs ölərsə onu kəfən başqa şəri tələbat ilə təchiz etməli.Vəqf sahibinin ehsanına olaraq hər il həccə gedənlər üçün beş yüz manat və ya vəkillər məsləhəti ilə beş yüzdən yeddi yüzə-dək,bundan sonra qalanlardan hər həftə cümə axşamları şəhər fükərasına üç manat verilsin.” (9,347)

H.İ.Əlizadənin "Şuşa şəhərinin tarixi" adlı əsərindən məlum olur ki, xeyirxahlıq, təmənnaşız yaxşılıq etmək, xeyriyyəçiliklə zəngin olan İbrətəmir sözlər yazılmış "...memarlıq abidələrinə mənə verən kitabələr Şuşanın ibzibati, hərbi və yaşayış binalarında son dərəcə çox" olmuşdur. (Yenə orada)

Beləliklə, birincisi, "Qarabağnamələr" in müqayisəli, tənqidi təhlili deməyə əsas verir ki, Azərbaycan ruhaniliyində Qarabağ xanlarının, Şuşadakı məscid və din xadimlərinin, hacıların, bəylərin və etiqadlı, imanlı insanların fəaliyyətlərinin müsbət təsiri olmuşdur. İkincisi, bu mənbələr çarizmin mənəvi sahədə həyata keçirdiyi müstəmləkəçilik siyasətinin ruhaniliyə mənfi mənada necə təsir göstərdiyinin dinamikasını izləməyə imkan verir. Bu səbəbdən onların daha dərindən araşdırılması və təbliğinə ciddi ehtiyac vardır.

Ədəbiyyat

1. Mirzə Adıgözəl bəy. "Qarabağnamə" Qarabağnamələr. s.6-102. Birinci kitab. Tərtib edən və çapa hazırlayan Tarix elmləri namizədi A.Fərzəliyev. B., 1989, Yazıçı, 192 s.
2. Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği "Qarabağ tarixi". Qarabağnamələr .s.104-148. Birinci kitab. B., 1989. Yazıçı, 192s.
3. Əhməd bəy Cavanşir. "Qarabağ xanlığının 1747-1805-ci illərdə siyasi vəziyyətinə dair". Qarabağnamələr. s.103-183. Birinci kitab. B., 1989. Yazıçı, 192s.
4. Mirzə Yusif Qarabaği. "Tarixi-safi" (Ön söz Ə. Hüseynzadəndir. Farscadan tərcümə, şərhlər N.Axundovdur.) Qarabağnamələr. İkinci kitab.s.6-92. Tərtib edən və çapa hazırlayan professor N.Axundov. B., 1991, Yazıçı, 450 s.
5. Mir Mehdi Xəzani. "Kitabi-tarixi Qarabağ" (Müqəddimə və şərhlər A.Fərzəliyevindir. Transliterasiya A.Fərzəliyev və A.Ramazanovundur.) Qarabağnamələr. İkinci kitab.s.94-202. B., 1991. Yazıçı, 450 s.
6. Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlu. "Pənah xan və İbrahim xanın Qarabağda hakimiyyətləri və o zamanın hadisələri" (Ön söz farscadan tərcümə və şərhlər N.Axundovundur.) Qarabağnamələr. İkinci kitab. s.204-246. B., 1991. Yazıçı, 450 s.
7. Mirzə Rəhim Fəna. "Tarixi-cədidi-Qarabağ" (Ön söz N.Axundovundur. Transliterasiya A.Ramazanovundur.) Qarabağnamələr. İkinci kitab. s.248-268. B., 1991. Yazıçı, 450 s.
8. Baharlı. "Əhvalati-Qarabağ". (Ön söz və transliterasiya N.Axundovundur.) Qarabağnamələr. İkinci kitab. s.270-308. B., 1991. Yazıçı, 450 s.
9. Həsən İxfa Əlizadə. "Şuşa şəhərinin tarixi". (Ön söz, transliterasiya N.Axundovundur.) Qarabağnamələr. İkinci kitab. s.310-348. B., 1991. Yazıçı, 450 s.
10. Həsənəli Qaradaği "Qarabağ vilayətinin qədim və cədid keyfiyyət və övzaları" (Ön söz, transliterasiya N.Axundovundur.) Qarabağnamələr. İkinci kitab.s.350-348. B., 1991. Yazıçı, 450 s.
11. Hüseynli R. Azərbaycan ruhaniliyi (Xanlıqlar çağından sovet işğalınadək olan dövrdə). B., 2002. Kür, -266 s.
12. Bayramlı Z. XVI-XVII yüzillərdə Karabağın etno-politik durumu. Tarihəin peşində. //Uluslararası Tarih ve sosial Araşdırmalar dergisi, Konya, ekim 2012, sayı 8, s.292-302.